

Miljenko Jurković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad
predan 16. 5. 1991.

Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve Sv. Ivana u Rabu

Crkva Sv. Ivana u Rabu jedna je od trobrodskih bazilika što se na visokom hrptu grada nižu u istoj osi i svojim zvonnicama daju karakterističan pečat srednjovjekovnoj komuni. Najruševnija od sviju, tek s izdignutim zvonikom, koji je i sam u vrlo lošem stanju, izložena propadanju, ipak je, i to već odavno, izazvala najveću pažnju brojnih stručnjaka. Bilo je to ponajviše zbog njena oblika s na Jadranu jedinstvenim deambulatorijem, kojem pak postanak nije ni do danas posve razjašnjen.

Pisalo se o crkvi u mnogo navrata, a unatoč brojnim nepreciznostima najznačajniji su oni najraniji radovi R. Eitelbergera,¹ T. G. Jacksona² i D. Freya,³ jer su ti istraživači zatekli crkvu u boljem stanju negoli je ona danas. Tako zbog ruševnosti crkve najveću važnost dobijaju stare fotografije deambulatorija kod Jacksona i Freya, a pogotovo nacrti i rekonstrukcija crkve R. Eitelbergera, koji ju je još gotovo cijelu vidio. Iz njihovih radova dosta se vjerno može predočiti izgled crkve Sv. Ivana u prošleme stoljeću, nakon brojnih intervencija u njenu ranokršćansku jezgru. Svakako da i Sabljarove bilješke o dijelovima mozaika u crkvi i brojnim fragmentima skulpture,⁴ uz tekstove I. Kukuljević⁵ i W. Schleyera⁶ upotpunjuju sliku o crkvi Sv. Ivana u Rabu, koju su vrijeme i nebriga gotovo potpuno razorili.

Dakako da točnije spoznaje ipak mogu uslijediti tek po arheološkom zahvatu, no i unatoč tome na nekoliko važnih pitanja koja crkva Sv. Ivana postavlja može se pokušati odgovoriti. Naime na nekoliko se pitanja kanim ovdje osvrnuti. Lomila su se koplja oko njezine datacije, izvornog izgleda, vremena kasnijih intervencija, datacije deambulatorija. No ta doista ključna pitanja nisu i jedina. Valja im dodati i problem položaja zvonika uz svetište, također jedinstvenog na Jadranu, te pitanje oratorija-relikvijarija u njegovu prizemlju. Ne namjeravam dakle na ovome mjestu monografski obraditi crkvu Sv. Ivana, što je, uzgred budi rečeno, u nekoliko navrata već činjeno,⁷ niti raspravljati o kronologiji gradnje i mijena koje je tijekom stoljeća doživjela. Zadržat ću se samo na njenu svetištu, koje osim kronoloških problema otvara i dva bitna pitanja geneze pojedinih oblika na Jadranu – deambulatorija i oratorija-relikvijarija uz svetište. Ta mi se pitanja čine to važnijima što su s jedne strane (problem deambulatorija) izazvala mnogo špekulacija, a s druge što problem oratorija-relikvijarija i zvonika uz svetište nije dosad niti dotican.

Crkva Sv. Ivana u Rabu prvotno je svakako ranokršćanska trobrodna jednoapsidalna bazilika. Od njene ranokršćanske faze preostala je apsida, a najvjerojatnije i čitav tlocrtni raspored crkve s omjerom glavnog spram bočnih brodova 1:2.⁸ Ostaci te faze raspoznati su u fragmentima mozaika u brodu i u apsidi⁹ te u poligonalnom stupu u apsidi.¹⁰ U tipološkom pogledu crkva je donekle specifična. Apsida joj je naime šira od glavnog broda, a skupinu takvih crkava P. Vežić veže uz Zadar kao izvorište.¹¹

Vrijeme izgradnje crkve Sv. Ivana je nepoznato, a niti istraživači nisu pokušali, osim stilskog određenja, dati pobliže naznake za točnije definiranje njezina postanka. Svakako je dobar predznak za precizniju dataciju crkve njena tipološka specifičnost. Uzimajući u obzir da je tip građevina s apsidom širom od glavnog broda realiziran prvi put u Zadru i potom se širio u bliže okružje, za pretpostaviti je da je crkva Sv. Ivana sagrađena u VI. stoljeću. Još jedan detalj, međutim, može potvrditi pretpostavljeno vrijeme nastanka. Lučni nadvojni prozora s vanjskog lica apsida izrađeni su naime u tufu, što je prilično rijedak slučaj. Može se povezati s lukovima prislonjenih

Sažetak

Na temelju morfoloških elemenata svetište crkve Sv. Ivana u Rabu datira se u XII. stoljeće, kada se u ranokršćansku apsidu ubacuje deambulatorij, mijenjaju unutrašnji lučni nadvojni prozora apsida, uređuje južni bočni portal i podiže zvonik s oratorijem-relikvijarijem u prizemlju. Utvrđuje se potom podrijetlo rapskog deambulatorija u kriptama i njegova izvedba u vezi s procesom elevacija relikvija iz kripe u svetište u XII. stoljeću. Raspravlja se o položaju zvonika uz svetište te oratorija-relikvijarija u njegovu prizemlju.

Pogled na rapske zvonike: u prvom planu crkva i zvonik sv. Andrije, u pozadini zvonik Sv. Ivana (foto: M. Jurković)
View of Rab belfries: in front church and belfry of St. Andrija, (Andrew), in the back belfry of St. Ivan (Photo M. Jurković)

Ruševine apsida crkve Sv. Ivana u Rabu (foto: M. Jurković)
Rab, St. John, ruins of apse (Photo M. Jurković)

arkada apsida crkve Sv. Damjana u Barbatu na Rabu i crkve Sv. Nikole u Ogrulu na Krku.¹² Kako se nastanak ovih potonjih povezuje s izgradnjom kasnoantičkih utvrda iz vremena Justinijana,¹³ tako je sasvim logično i rapsku crkvu Sv. Ivana datirati u približno isto vrijeme. Svakako valja naglasiti da zbog tog osobitog detalja sve tri crkve treba promatrati kao posebnu skupinu.

Crkva Sv. Ivana je i u ranome srednjem vijeku nastavila služiti kultu, o čem svjedoče brojni fragmenti predromaničke pleterne skulpture.¹⁴ Bez njihove pomne obrade može se zaključiti da je crkva dobila predromaničku oltarnu pregradu, a možda i ciborij. O možebitnim izmjenama arhitektonskog sklopa prije arheoloških istraživanja ne može se ništa pouzdanije reći.

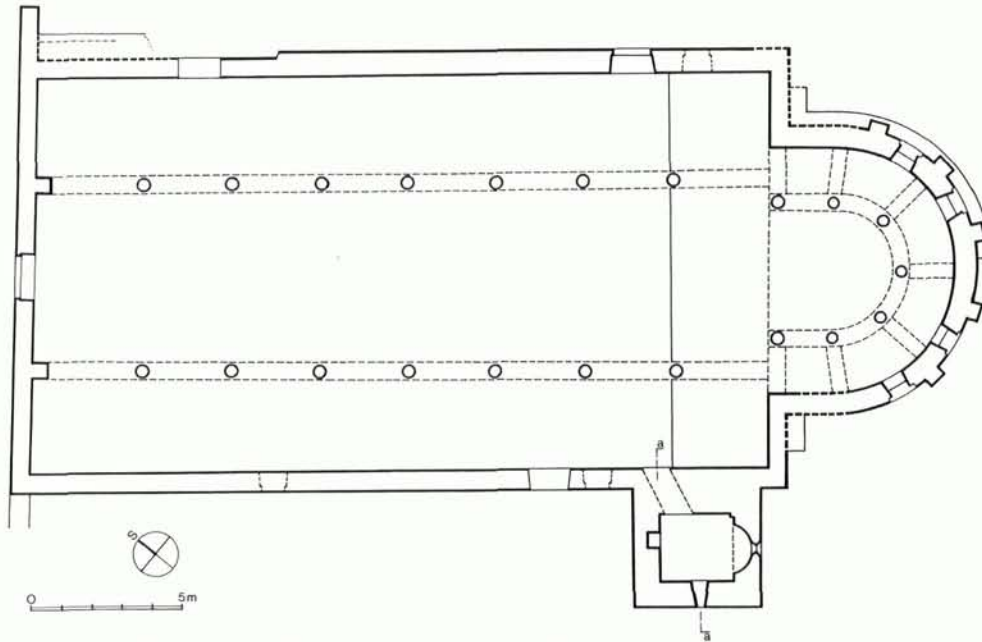
Od tada je crkva doživjela niz preinaka, od čega bar jednu u razdoblju romanike. Kasnije promjene koje su crkvu, pogotovo u njenu zapadnom dijelu, prilično izmijenile višekratno su opisane.¹⁵

Promjene koje su na crkvi Sv. Ivana nastale u romanici vrlo je teško definirati zbog više razloga. Crkva je u takvom stanju da nisu sačuvani svi elementi potrebni za rekonstrukciju romaničkog izgleda, niti za dataciju. Oslanjanje na zapažanja ranijih istraživača, kada je crkva bila gotovo cijela, dobijaju time na važnosti. Od preostalih pak elemenata koji određuju crkvu

u romaničkoj fazi, najznačajniji su svakako novopodignuti zvonik, arkatura s pojedinim kapitelima, kapiteli i lukovi u deambulatoriju, unutrašnji okviri prozora u apsidi te portal južnog zida.

Crkva Sv. Ivana u romanici je trobrodna jednoapsidalna crkva s deambulatorijem koji je tako smješten da arkatura broda sjeda gotovo posred otvora deambulatorija. Taj je pak, sudeći prema rekonstrukciji, bio svoden poprečnim bačvama koje su podržavale pojasnice polukružnog luka između vanjskog zida i stupova deambulatorija.¹⁶ Svetište je bilo uzdignuto za plitku stepenicu, tako da je deambulatorij bio na nešto nižoj razini.¹⁷ Uz svetište, s južne strane crkve, podignut je zvonik s oratorijem-relikvijarijem u prizemlju.

Prvo pitanje koje se postavlja jest kako pobliže odrediti vrijeme romaničkih intervencija. To je možda najlakše učiniti za zvonik zbog velike sličnosti s datiranim zvonikom obližnje crkve Sv. Andrije.¹⁸ Ti su zvonici istovjetni u tehnici zidanja, korištenju ugaonih lezera i rastvaranju zidnog plašta. Razlikuju se po tome što je zvonik Sv. Ivana otvoren u predzadnjem katu biforom, čime je nešto rastvoreniji. Lukovi prozora kvalitetnije su izvedeni nego na zvoniku Sv. Andrije. Svakako su oba izgrađena gotovo u isto vrijeme. Kako je zvonik Sv. Andrije datiran natpisom u 1181. godinu,¹⁹ to se mora pretposta-

Rab, Sv. Ivan, tlocrt crkve i zvonika uz svetište (djelomična rekonstrukcija I. Tenšek, prema nacrtima Eitelbergera i Freya)
 Rab, St. John, ground plan of the church and belfry (reconstruction: I. Tenšek, after Eitelberger and Frey)

viti okvirno isto vrijeme izgradnje zvonika Sv. Ivana. T. Marasović ga datira u 1160. godinu, što je lako moguće, ali autor ne navodi izvor odakle je crpio podatak.²⁰

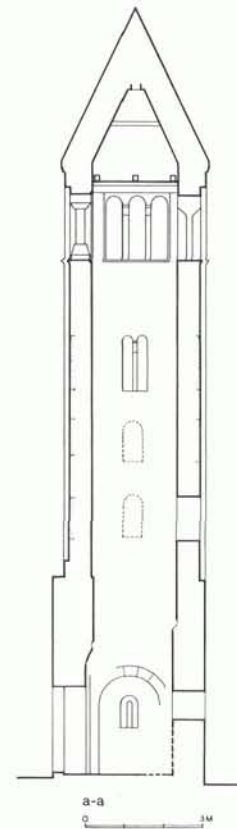
Zvonik crkve Sv. Ivana razlikuje se od onog Sv. Andrije i po smještaju. Dok je zvonik Sv. Andrije, kao i većina romaničkih zvonika na Jadranu, uz zapadnu fasadu, onaj Sv. Ivana smješten je uz svetište. Pristup u zvonik bio je sa zapadne strane na prvom katu preko vanjskog stepeništa, a radi lakše komunikacije s crkvom, na njenom su zidu tik do stepeništa bila vrata polukružnog luka nadvoja. Prizemlje zvonika bilo je izravno vratima vezano s crkvom, a unutra je bila mala memorija s apsidom na istočnoj strani i nišom na zapadnoj. Memorija je bila presvođena križnim plitkim svodom koji po sredini prelazi u plitku kupolicu.²¹

U samoj crkvi, lukovi unutrašnjeg lica apsidalnih prozora vrlo su slični onima na zvoniku, i očit su zamijenili dotrajale ranokršćanske. Portal južnog zida kojim je ostvarena veza sa zvonikom je zreloromaničkih osobina, kao i srpasti lukovi arkada deambulatorija. Kapiteli su pak različitog karaktera; oni u brodu su, vodeći računa samo o sačuvanim ili u literaturi evidentiranim, rezultat višekratnih pregradnji. Njihov se točan razmještaj ne može sa sigurnošću utvrditi, i na temelju toga donositi zaključke. Uz jedan očigledno gotički kapitel XV.

stoljeća,²² četiri su kapitela masivnih neobrađenih listova, jakih voluta, prejakog prstena i horizontalnih traka na mjestu kartuša. D. Frey ih smatra romaničkima,²³ no prije će biti veoma kasni, najranije iz XIV. stoljeća, premda još u romaničkoj tradiciji. Jednako tako i južni kapitel trijumfalnog luka, koji je očito zamijenio neki raniji, može se pripisati bar XIV. stoljeću, a nikako romanici. Od preostalih, koji jedini i pripadaju romaničkoj fazi, ostala su dva korintska akantusova kapitela i jedan palmetni, a nekoliko istovjetnih postoji u općinskoj zbirci u Rabu, i vjerojatno potječu sa Sv. Ivana. Kapiteli deambulatorija daju se raspoznati prema starim fotografijama i Jacksonovu opisu.²⁴ N. Jakšić uočava raspored kapitela u ritmiziranom slijedu u kojem je središnji palmetni, a do njega sa svake strane po jedan korintski akantusov, pa po dva palmetna, i tako naglašava važnost korintskih kapitela.²⁵ Ti su kapiteli izuzetno plastično rađeni. Sačuvani palmetni s trijumfalnog luka pokazuje jake volute i naglašen reljef. Robustnost kapitela, ošječaj za plastičnost i izvrsna izvedba nagnale su N. Jakšića da ih atribuiraju spretnijem klesaru od onog što je radio istovjetne kapitele u Supetarskoj Drazi.²⁶ Čini se, međutim, da ih upravo zbog navedenih osobina treba smjestiti malo kasnije od onih iz Drage, što bi onda odgovaralo i vremenu nastanka zvonika i, što je važnije, srpastim lukovima koje ti kapiteli nose. Naime

Rab, St. Ivan, zvonik (foto: M. Jurković)
Rab, St. John, belfry (Photo M. Jurković)

Rab, Sv. Ivan, zvonik, presjek s pogledom na apsidu bez betonskih stuba (arhitektonski snimak: I. Tenšek)
Rab, St. John, transversal section of the belfry (architectural survey: I. Tenšek)

na starim se fotografijama jasno vidi da su lukovi deambulatorija bili srpasti. Takvi se srpasti lukovi prvi put na Jadranu pojavljuju u kapitularnoj dvorani uz zvonik Sv. Marije u Zadru u prvom desetljeću XII. stoljeća. Posve je jasno da onda arkaturu deambulatorija treba datirati, zajedno s kapitelima (jer je besmisleno očekivati dvije pregradnje u kratkom vremenu), u XII. stoljeće i vidjeti u tome širenje zreloromaničkih morfoloških elemenata iz Zadra u bliže okružje.

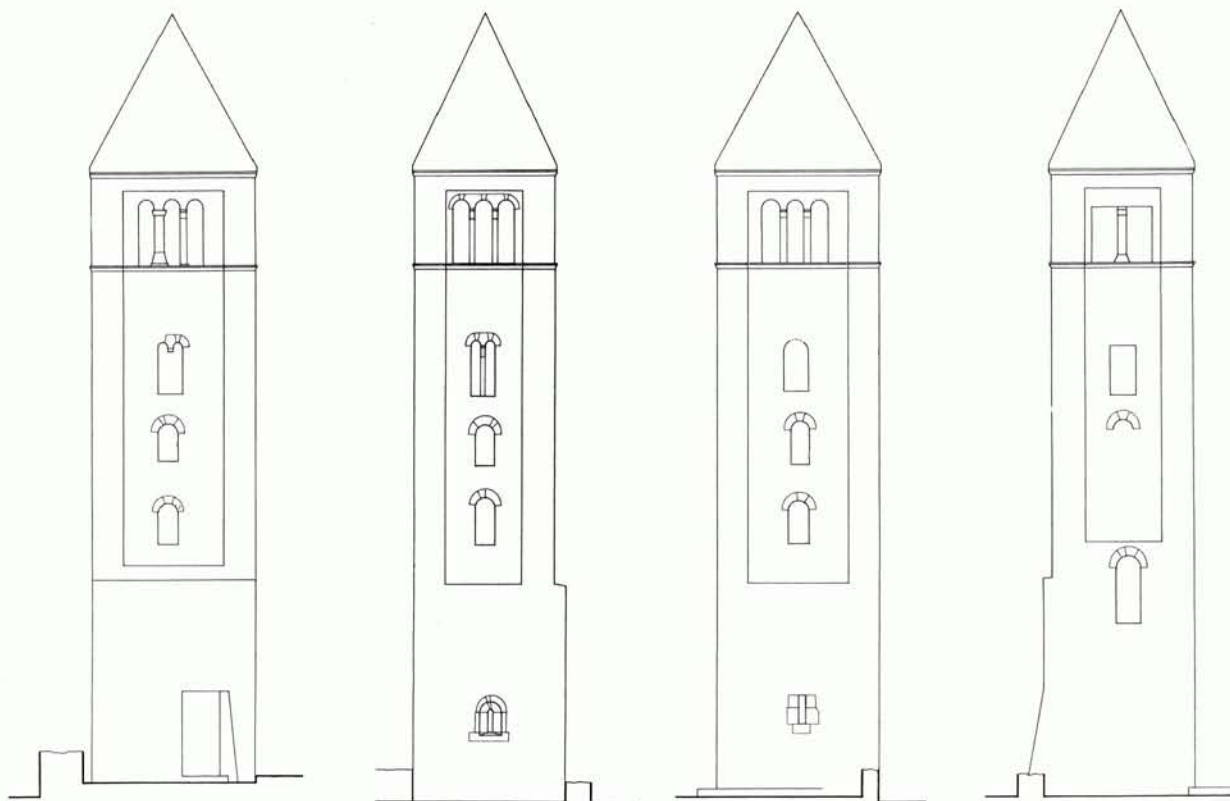
Romaničke promjene u crkvi Sv. Ivana u Rabu dogodile su se, dakle, u XII. stoljeću, kada se u crkvi ubacuje nova arkatura s palmetnim i korintskim akantusovim kapitelima, postavlja deambulatorij s jednakim kapitelima i srpastim lukovima, izmjenjuju unutrašnji lukovi prozora na apsidi, gradi zvonik s memorijom u prizemlju i uređuju bočna vrata radi komunikacije sa zvonikom. Stilski, te se promjene mogu definirati ranoromaničkim, pogotovo što se tiče zvonika i kapitela koji se intenzivno počinju klesati u XI. stoljeću, a upotreba pojedinih zreloromaničkih oblikovnih elemenata poput srpastih lukova govori o zadarskom utjecaju.

Kronološko određenje romaničkih intervencija XII. stoljeća u tkivo ranokršćanske crkve dotiče izravno problem kojim su se

bavili mnogi stručnjaci – problem izvorne starosti deambulatorija. Posve je sigurno po oblikovnim elementima da on u nama poznatom izgledu pripada XII. stoljeću. Pitanje je, međutim – a što može riješiti samo arheološki zahvat – da li je na istome mjestu postojao i neki ranokršćanski deambulatorij, kako je mislio Frey.²⁷ Tu su hipotezu osporili već Krautheimer²⁸ i Cambi,²⁹ te u najnovije vrijeme P. Vežić.³⁰ Dokazi kojima se rukovodilo pri pomisli na ranokršćansko podrijetlo deambulatorija jesu ostaci mozaika u apsidi, koji prati liniju zakrivljenosti i ide uz baze stupova. No Krautheimer je taj čvrsti dokaz objasnio postojanjem klupe za kler na istome mjestu u ranom kršćanstvu.³¹

Pitanje dakle nije više o izvornoj starosti deambulatorija, već prije o njegovoj funkciji i genezi te odakle taj oblik baš u Rabu. I. Ostojić je u vezi s tim iznio mišljenje,³² koje je prihvatio i N. Budak,³³ da je deambulatorij sagrađen u XI. stoljeću pod utjecajem reformiranog redovništva radi održavanja procesionalne liturgije.

U ranom kršćanstvu deambulatorij je prisutan na nekoliko rimskih crkava, koje su sve zatvorena groblja. S pravom je već Krautheimer, analizirajući rimske primjere, ukazao na njihov lokalni razvitak, osporavajući mogućnost postojanja deambulatorija u tom vremenu u drugim regijama, upravo zbog speci-

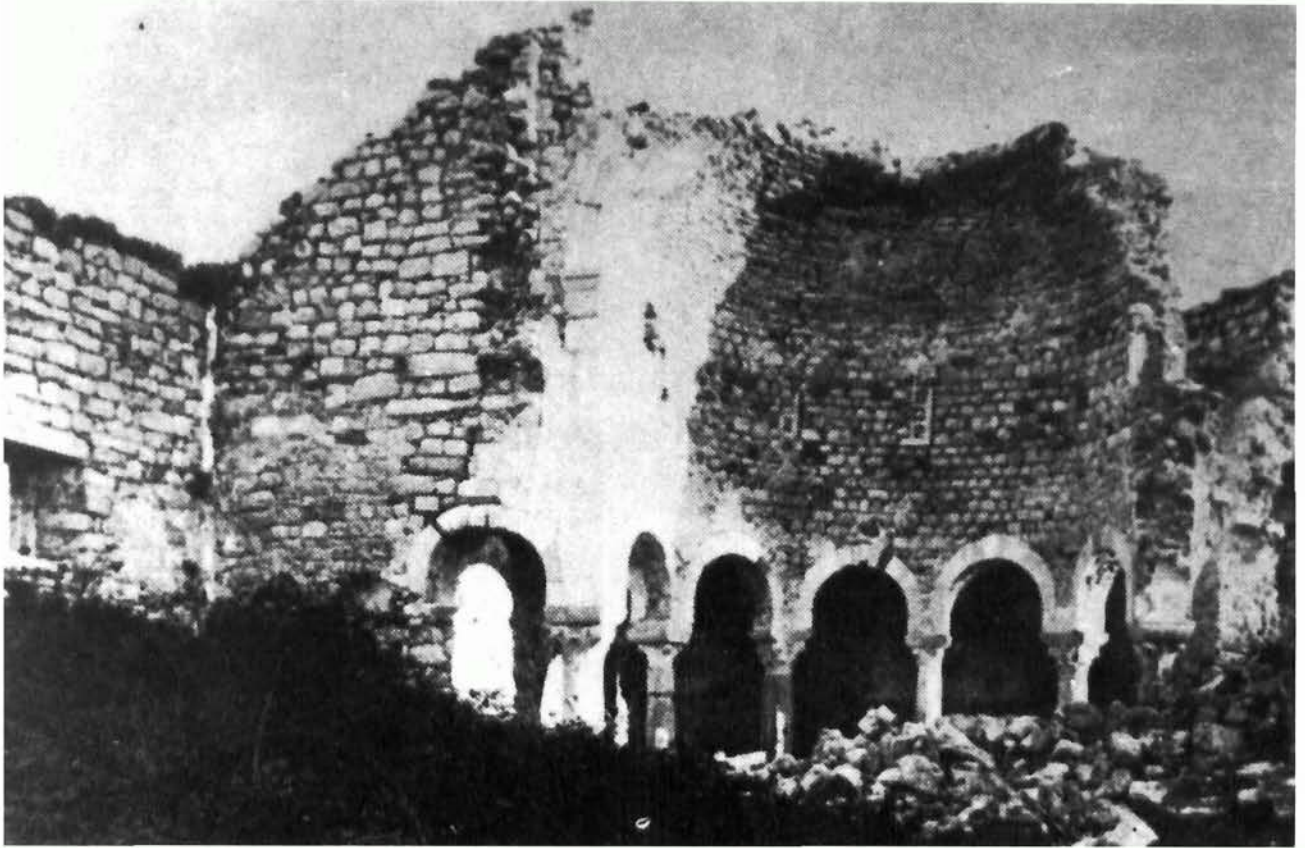
Rab, Sv. Ivan, pročelja zvonika (arhitektonski snimak: I. Tenšek)
Rab, St. John, facades of the belfry (architectural survey: I. Tenšek)

fične funkcije koju ti rimski imaju.³⁴ Drugu mogućnost – da je rapski deambulatorij vezan uz reformirano redovništvo, odnosno Cluny, još je teže prihvatiti. Prvo, clunijevski benediktinci nisu na otoku Rabu zabilježeni i vjerojatno ih nikada i nije bilo. Drugo, deambulatoriji clunijevskih crkava, kao i onih hodočasničkih, drugog su tipa, s radijalno postavljenim apsidolama, a njihova funkcija optimalnog prostora za mogućnost umnožavanja oltara u svetištu nadjačava funkciju procesionalne (litanijske) liturgije, što u Rabu ne može biti slučaj.

Podrijetlo je deambulatorija naime višestruko. U Zapadnoj Evropi razvija se u obliku s radijalno postavljenim apsidolama upravo u okrilju hodočasničkih crkava. S druge pak strane, razvoj deambulatorija može se pratiti u stapanju s aksijalno postavljenom rotodom.³⁵ No podrijetlo deambulatorija može biti i u kriptama, i upravo je taj oblik u ovom slučaju najzanimljiviji. Iako će se pitanje rapskog deambulatorija moći riješiti tek nakon arheološkog istraživanja, i tek nakon istraživanja krippe rapske katedrale, već se i sada mogu iznijeti neki zaključci.

Načelno naime deambulatorij kao oblik može proizići iz krippe, kojoj samo u gornjoj zoni ponavlja oblik zakrivljenja. Upravo na području obližnje Italije, odakle su se često crpila rješenja, razvoj krippe pokazuje dosege oblika s deambulatori-

jem.³⁶ U manjem broju crkava, kao primjerice u Sv. Stjepanu u Veroni, ponavlja se oblik deambulatorija u gornjoj zoni.³⁷ Na ovome mjestu, naravno, nije potrebno raspravljati u detalje o mogućoj genezi deambulatorija, ali je vrijedno zabilježiti da se oblik u široj regiji najprije pojavljuje u kriptama, za razliku od Zapadne Evrope, gdje je geneza iz aksijalnih rotondi prevladavajuća. Nije naodmet ovdje pripomenuti da prema najnovijim istraživanjima zadarska katedrala ima jednu ne dokraja provedenu, ali očigledno zamišljenu, vrstu slojevitog ophoda u dvije razine na taj način da je iz broda crkve moguće ući u svetište i stepenicama se iz apside spustiti u razinu krippe, koja sama ima gljivast oblik koji sugerira kružno kretanje.³⁸ Čini mi se da u takvoj organizaciji svetišta u kojoj je omogućena prohodnost između dviju razina radi lakšeg pristupa confesiu možemo vidjeti funkcionalnu realizaciju kripti inferiores et superiores. Vraćajući se rapskom deambulatoriju, potrebno je utvrditi njegovu funkciju. Naime po jednoj od funkcija, deambulatorij je zapravo vanjska kripa (odnosno ima istu funkciju kao kripa), kad je presvođen i kad služi kao ophod oko izdignutog confessia. Nadalje, ne smije se zaboraviti, a to mi se čini ključnim podatkom za utvrđivanje funkcije rapskog deambulatorija, da se u XII. stoljeću, a katkad i nešto ranije, prenose relikvije iz prostora krippe u gornju zonu crkve, kad one iz mračnog prostora ulaze u svjetlošću naglašeno svetište.³⁹ Pa

Rab, Sv. Ivan, stari snimak deambulatorija
Rab, St. John, Deambulatory

ako su relikvije u crkvu Sv. Ivana dospjele u XII. stoljeću, onda se doista za njih i gradi deambulatorij, a potrebe za kriptom više i nema, već se stara ideja, negdje videna, realizira u ophodu u gornjoj zoni.

Da je rapski deambulatorij doista u funkciji vanjske kripe u vezi s kultom relikvija, a ne služi kao hodočasnički ophod, pokazuje nekoliko indicija. Prvo, deambulatorij je na nižoj stepenici od broda crkve i oltarnog prostora, čime je prekinut kontinuitet iz bočnih brodova u ophod. Drugo, taj je prekid i vizualno naglašen nepoklapanjem osi kretanja, jer arkatura broda crkve liježe gotovo na sredinu ulaznog otvora deambulatorija. On je dakle relativno zatvorena cjelina, koja i svojom razinom govori o podrijetlu iz kripe. Nadalje, kako stilski elementi pokazuju XII. stoljeće, to se vremenski poklapa s elevacijom relikvija iz kripti, čime se može potvrditi postanak oblika. I napokon, u zvoniku pri svetištu je u prizemlju izvedena memorija za kult relikvija, opet u funkciji vanjske kripe. Nije vezana za deambulatorij, što je još jedan dokaz da on ne pripada procesionalnom tipu.

Memorija s upisanom apsidom na istočnoj i nišom na zapadnoj strani nalazi se u prizemlju zvonika, koji je pak smješten tik uz svetište crkve s njegove južne strane. To je jedini takav slučaj smještaja zvonika uz svetište u Dalmaciji. Inače je od XI. sto-

ljeća takav smještaj jednog zvonika u Evropi posve uobičajen, pogotovo u njenu mediteranskom dijelu.⁴⁰ Kao i oni koji su udvojeni, s jedne i druge strane svetišta, imaju nekoliko funkcija. Postava tornja na posljednje traveje bočnih brodova, uz njih ili pak na transeptu, označava izvana, kao što je to slučaj i s rapskim, početak kora, što je tipično romanička težnja za vanjskim obilježavanjem unutrašnjeg prostora.⁴¹ U Rabu je prostor kora i iznutra označen stepenicom koja ide upravo do mjesta podizanja zvonika.

S druge strane, takvi položaji zvonika, označavajući svetište ili kor, obilježavali su i najsvetije mjesto u crkvi. Izdignuti u blizini ili čak nad relikvijama, ne samo da su ih u simboličkom smislu čuvali već su doista u većem broju slučajeva u takvim zvonnicima podizane male memorije ili pak dvokatne kapele.⁴²

U Rabu, u takvoj organizaciji prostora tornja uz svetište, prostorija s apsidom u prizemlju može biti samo privatna kapela (što otpada jer crkva pripada benediktincima) ili mjesto čuvanja relikvija, dakle oratorij-relikvijarij ili trezor.

Iako jedini u zvoniku, rapski oratorij-relikvijarij uz svetište nije jedini na istočnoj obali Jadrana. Ovom prilikom upozoravam samo na najbliži primjer, onaj uz svetište opatijske crkve Sv. Petra u Osoru.

Maleni aneks uz crkvu Sv. Petra u Osoru bio je dosad smatran sakristijom, no bez argumentirane potvrde takvom mišljenju.⁴³ Dvije činjenice, međutim, uvjeravaju kako to nije mogla biti sakristija, barem što se prvotne funkcije aneksa tiče. Po-

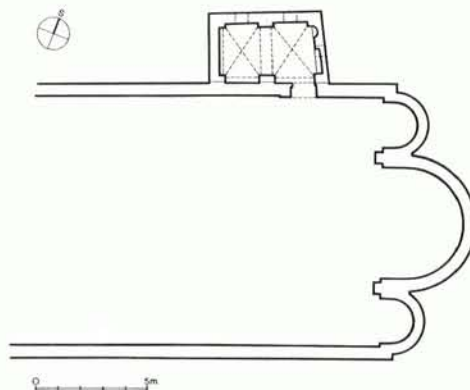
Rab, Sv. Ivan, korintski akantusov kapitel (foto: M. Jurković)
Rab, Sv. John, Corinthian Acanthus capital (Photo M. Jurković)

Rab, Sv. Ivan, palmetni kapitel (foto: M. Jurković)
Rab, St. John, Palmette capital (Photo M. Jurković)

Rab, Sv. Ivan, oratorij-relikvijarij u prizemlju zvonika, pogled na apsidu (foto: M. Jurković)
Rab, St. John, Oratory – reliquary in the belfry, view of the apse (Photo M. Jurković)

Osor, Sv. Petar, tlocrt crkve i memorije uz svetište (arhitektonski snimak: I. Tenšek)
Osor, St. Peter, ground plan of the church and Memoria (architectural survey: I. Tenšek)

znata je činjenica da se sakristija u načelu gradi s južne strane svetišta, nasljeđujući tako i po položaju i po funkciji dijakonikon.⁴⁴ Dakako, postoje primjeri arhitekture sa sakristijom uz sjeverni zid svetišta, poput najbližeg u rapskoj katedrali, no oni su više rezultat ovisnosti o terenu ili urbanističkih uvjeta nego što bi se mogli prihvatiti kao pravilo. Sakristija se u načelu, međutim, ne presvodi sve do vremena gotike, iako, naravno, postoje i raniji primjeri. Ali upravo svodovi upućuju na pravilno odgonetavanje funkcije tog aneksa. Još od ranog kršćanstva određeni sakralni prostori nužno moraju biti presvođeni, i to uvijek oni koji čuvaju tijela svetaca, relikvije, dakle, prostori funerarne namjene, vukući prema A. Grabaru, podrijetlo iz martirija.⁴⁵ Ti su presvođeni prostori poprimali različite oblike i diferencirali namjenu tijekom vremena. Od sepulture *ad sanctos* uz kor ili kriptu crkve,⁴⁶ preko oratorija-relikvijarija oko svetišta,⁴⁷ ili prizemlja *westwerka*⁴⁸ do krip-te,⁴⁹ svi su ti presvođeni prostori imali jednu zajedničku funkciju – sadržavali su relikviju ili su pak bili mjesto ukopa.

Ključ odgonetavanju funkcije tih malih memorija može dati rapski primjer, i to zbog uobičajenog položaja pod zvonikom i vezom s deambulatorijem crkve s kojim je zajedno u funkciji vanjske krip-te. Svi ti oratoriji-relikvijariji moraju biti opremljeni nekim nužnim elementima. Moraju biti presvođeni i moraju sadržavati mjesto za relikviju. To može biti sarkofag, grob ili njegova apstrahizirana forma, relikvijarij. Zato se u Osoru na istočnom zidu izdubljuje niša polukružnog luka za smještaj relikvijara. Upravo ta niša uvjerava u pravilno određenje funkcije aneksa. Bolje dokumentirani primjeri u Evropi potvrđuju postojanje relikvijara u takvim nišama polukružnog luka na ravnom istočnom zidu.⁵⁰ Konačno, niti u regiji oblik nije nepoznat. Sa sjeverne strane bazilike Eufrazijane u Poreču, a ispred vestibula *celle trichore*, nalazi se pravokutna presvođena prostorija, koja na istočnom zidu, tik do ulaza u vestibul ima takvu polukružnu nišu.⁵¹ Uvriježeno je mišljenje da je ta prostorija bila stara sakristija katedrale. No nezamislivo je da sakristija bude prolazni prostor za vjernike, a ta je prostorija to

bila jer kroz nju vodi prolaz u *cellu trichoru*. Prije će biti da je i ona jedan od oratorija uz svetište, ili pak trezor katedrale, ako se ima u vidu davno izrečeno mišljenje J. Stošića da je prostorija bila dvokatna.⁵²

Vraćajući se na raspravu o svetištu crkve Sv. Ivana u Rabu, valjalo bi ponoviti neke zaključke dosad izvedene i pokušati ih povezati s nama poznatim povijesnim podacima. Prema ovdje izvedenoj analizi, ranoromanička intervencija u ranokršćansku crkvu odnosi se na uspostavu deambulatorija i zvonika s oratorijem-relikvijarijem uz svetište crkve. Pojedini morfološki elementi govore da se ta intervencija dogodila u XII. stoljeću.

To se poklapa s oskudnim povijesnim podacima, po kojima se ženski benediktinski samostan Sv. Ivana prvi put spominje tek potkraj XII. stoljeća.⁵³

Uspostava rapskog deambulatorija u vezi s kultom relikvija u vrijeme njihove elevacije iz krip-te u svetište upravo u XII. stoljeću može objasniti njegovu relativnu zatvorenost i vrijeme gradnje te mali oratorij-relikvijarij s kojim čini cjelinu. U niši na zapadnoj strani oratorija vjerojatno se kao u trezoru čuvao relikvijarij poput poznatog rapskoga prijenosnog oltarića (pre-smiono bi bilo reći da je to bio upravo taj), koji je također datiran pred kraj XII. stoljeća.⁵⁴ I moći Sv. Kristofora, rapskog zaštitnika, prema današnjim saznanjima, nisu prisutna na Rabu prije sedamdesetih godina XII. stoljeća.⁵⁵ Naravno je da pritom ne mislim kako je rapski deambulatorij i oratorij-relikvijarij izgrađen da primi baš ove relikvije, to više što su one, čini se, od početka u katedrali, ali je ponovno simptomatično vrijeme njihova donošenja u grad.

U svakom slučaju svetište crkve Sv. Ivana na Rabu postavlja još mnoga pitanja, od kojih će bar neka biti riješena nužnim arheološkim zahvatom u sve manje ostatke arhitektonskog tkiva.

Bilješke

- 1
R. Eitelberger, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Wien, 1861, str. 78, 156–159.
- 2
T.G. Jackson, *Dalmatia, the Quarnaro and Istria*, vol. III, Oxford, 1887, str. 206, 226.
- 3
D. Frey, *S. Giovanni Battista in Arbe*, Jarbuch des Kunsthistorischen Institutes der K.K. Zentral-Kommission für Denkmalpflege, Heft I–IV, 1911, str. 49.
- 4
M. Sabljarić, *Bilješke iz putnih notesa po Rabu*, teka 4, 1852, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb.
- 5
I. Kukuljević-Sakcinski, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj*

- 6
i Rim, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku IV, Zagreb, 1857, str. 312.
- 7
W. Schleyer, *Arbe, Stadt und Insel*, Wiesbaden, 1914, str. 98.
- 8
D. Frey, *nav. dj.*, 31.
- 9
N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, Zadar, 1976, str. 247.
- 10
D. Frey, *nav. dj.*; M. SABLJAR, *nav. dj.*, 9, 10, donosi crteže mozai-ka.
- 11
A. Mohorovičić, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*, Ljetopis JAZU 62, Zagreb, 1957, str. 512.

- 11
P. Vežić, *Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, Zagreb, 1987, str. 298.
- 12
W. Schleyer, *nav. dj.*, str. 140; Z. Brusić, *Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku*, izd. Hrvatskog arheološkog društva, sv. 13, Zagreb, 1989, str. 112, 113.
- 13
Z. Brusić, *nav. dj.*, str. 115.
- 14
D. Frey, *nav. dj.*
- 15
Vidi: D. Frey, *nav. dj.*; W. Schleyer, *nav. dj.*, str. 100, i d.
- 16
Vidi u: R. Eitelberger, *nav. dj.*, str. 156 i d; D. Frey, *nav. dj.*, fig. 52–54.
- 17
D. Frey, *nav. dj.*, str. 31.
- 18
O zvoniku Sv. Andrije vidi u: T. Marasović, *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, Zagreb, 1987, str. 295.
- 19
CD II, 392; I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split, 1963, str. 356.
- 20
T. Marasović, *nav. dj.*, str. 295.
- 21
O tom tipu svoda, uobičajenom na Zapadu u XI. i XII. stoljeće, te genezi od VI. stoljeća na Istoku, vidi u: P. Heliot, *Remarques sur les voûtes d'arêtes et sur les coupoles dans l'architecture romane*, Revue Archéologique T I, 1961, str. 167–190, posebno geneza njegova tipa B, koji odgovara svodu u našoj memoriji.
- 22
D. Frey, *nav. dj.*, str. 72.
- 23
Isto, str. 70.
- 24
T.G. Jackson, *nav. dj.*, str. 227; D. Frey, *nav. dj.*, str. 51.
- 25
N. Jakšić, *Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta, sv. 13, Zagreb, 1983, str. 212.
- 26
Isto, str. 211.
- 27
D. Frey, *nav. dj.*, str. 62.
- 28
R. Krautheimer, *Mensa – Coemeterium – Martyrium*, Cahiers Archéologiques XI, Paris, 1960, str. 38, bilj. 1.
- 29
N. Cambi, *nav. dj.*, str. 248, 272, bilj. 53.
- 30
P. Vežić, *nav. dj.*, str. 298.
- 31
R. Krautheimer, *nav. dj.*, str. 38.
- 32
I. Ostojić, *nav. dj.*, vol. II, 1964, str. 138.
- 33
N. Budak, *Neki elementi demografsko-ekonomskog razvoja i prostorne organizacije otoka Raba od 11. do kraja 13. stoljeća* Rapski zbornik, Zagreb, 1987, str. 195.
- 34
R. Krautheimer *nav. dj.*
- 35
Vidi o tome u: C. Heitz, *L'architecture religieuse carolingienne, les formes et leurs fonctions*, Paris, 1980; ISTI, *La France pré-romane*, Paris, 1987.
- 36
Vidi u: P. Verzone, *L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale*, Milano, 1942; M.C. Magni, *Cryptes du haut Moyen Age en Italie; problèmes de typologie du IXe jusqu' au début du XIe siècle*, Cahiers Archéologiques 28, Paris, 1979, str. 41.
- 37
P. Verzone, *nav. dj.*, str. 137.
- 38
Vidi nacrt u: *Katalog izložbe »Sjaj zadarskih riznica«*, Zagreb, 1990, str. 313.
- 39
L.F. Genicot, *Les églises mosanes du 11ème siècle*, Louvain, 1972, str. 158.
- 40
P. Heliot, *Sur les tours de transept dans l'architecture du Moyen Age*, Revue Archéologique T I, Paris, 1965, str. 171. Ima čak i slučajeva da se raniji objekti tako inkorporiraju u zvonik, kao kod Summage na venecijanskom teritoriju. Vidi u: R. Canova, *Le chiese delle Tre Venezie anteriori al Mille*, Padova, 1987, str. 48.
- 41
P. Heliot, *nav. dj.* (40), str. 176.
- 42
P. Heliot, *nav. dj.*, T. II, 1965, str. 86.
- 43
Tako B. Fučić, *Izveštaj o putu po otocima Cresu i Lošinj*, Ljetopis JAZU 55, Zagreb, 1949, str. 71.
- 44
C. Heitz, *La France pré-romane*, str. 302.
- 45
A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris, 1946, T I, str. 521 i d.
- 46
Isto, str. 511.
- 47
P. Heliot, *Le chevet de la collégiale de Nesle, l'architecture scaldienne et les influences allemandes en Picardie*, Revue Belge d'archéologie et d'histoire de l'art, 20, Bruxelles, 1951, str. 287 i d.
- 48
O funkciji prizemlja karolinškog *westwerka* vidi u: C. Heitz, *nav. dj.* (35).
- 49
O funkciji kripte vidi u: L.F. Genicot, *nav. dj.*, 116 i d.
- 50
Npr. u kripti Sv. Hadelina u Cellesu. Vidi: L.F. Genicot, *nav. dj.*, str. 157.
- 51
M. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb, 1986.
- 52
J. Stošić, *Nadsvodeni prostori u sakralnoj arhitekturi Istre od kasne antike do gotike*, referat sa simpozija o građevinskom naslijeđu Istre, Pula, 1976.
- 53
D. Farlatti, *Illyrici sacri T V*, Venecija, 1775, str. 625; CD III, str. 367; I. Ostojić, *nav. dj.*, str. 138.
- 54
I. Bach, *Emajlne pločice iz XII stoljeća u Rabu*, Peristil, 14/15, Zagreb, 1972, str. 55; A. BADURINA, *Rapski prijenosni oltarić iz XII stoljeća*, Peristil 14/15, Zagreb, 1972, str. 61.
- 55
L. Margetić, *Dogadaji u Hrvatskoj i Dalmaciji (1092–94) u svjetlu do sada neiskorištene vijesti o Rabu*, Jadranski zbornik 12, Rijeka, 1983, str. 225.

Summary

Miljenko Jurković

Oratory-Reliquary and Ambulatory of the Church of St. John in Rab

The church of St. John is one of the three-nave basilicas which are lined on the high ridge of the town in the same axis and whose belltowers characterize the medieval commune.

The church of St. John is primarily an early Christian three-nave one-apse basilica. The apse and the ground plan arrangement of the church, with proportion of the main to the side naves 1:2, remained from the early Christian phase. Remains of this phase are recognized in the mosaic fragments in the nave, as well as in the apse. Typologically, the church is somewhat specific. Namely, its apse is broader than the main nave, and a group of such churches is connected with Zadar, as its fountain. The church of St. John continued to serve as a place of worship in the early Middle Ages as well, which is when it got a new altar partition, and probably the ciborium as well. The changes that were made on the church of St. John in the Romanesque are very hard to define for a number of reasons. The church is in such state that all the elements needed for the reconstruction of the Romanesque look or the dating of the material, have not been preserved. Out of the remaining elements which define the church in its Romanesque phase, the most important one is definitely the newly built belltower the arcature with individual capitals, the ambulatory, the inner lintels of the windows in the apse, and the portal of the south wall.

In the Romanesque, the church of St. John is a three-nave one-apse church with an ambulatory which is placed in such a way that the arcature of the nave comes almost in the center of the ambulatory aperture. Judging by the reconstruction, it had been vaulted by transversal barrels which were supported by belts of the semicircular arch between the outer wall and the ambulatory columns. The shrine had been elevated for a low step, so that the ambulatory had been on a somewhat lower level. The belltower was built next to the shrine, on the south side of the church, with the oratory – reliquary on the ground floor, which directly communicates with the church by way of door. The belltower entrance had been on the first floor, by way of an outer staircase on its western side, and was connected with the church by way of the south side portal.

By comparative analysis with the belltower of St. Andrew in Rab which has been dated back to 1181, it has been established that the building of the belltower of St. John occurred at approximately the same time. Interventions in the church itself are also from the same period, which is confirmed by the arch lintels of the windows in the apse, which are the same as the ones on the belltower. The ambulatory capitals are of palmetto type and Corinthian acanthus, which were carved in this region from the 11th C. They, however, support the arcature of the sickle arches, which first appeared on the Adriatic in the chapter house next to St. Mary's belltower in Zadar in the first decade of the 12th C., which means that the ones from Rab must be younger. The Romanesque changes in the church of St. John occurred, therefore, in the 12th C., when a new arcature with palmetto and Corinthian acanthus capitals was added in the church, ambulatory with the same capitals and sickle arches was erected, belltower with memoria was built and a side door for communication with the belltower was arranged. Stylistically, these changes can be defined as early Romanesque, and the use of certain ripe Romanesque formative elements such as the sickle arches, indicates Zadar influence.

The position of the belltower next to the shrine and the ambulatory of the church in Rab are unique examples of this kind on the east coast of the Adriatic. Due to this fact, substantial questions concerning their function and genesis are posed.

Namely, the origin of the ambulatory is complex. In western Europe it has developed in the form with radially set apsidioles under the aegis of pilgrim churches. On the other hand, the development of ambulatory can be followed in merging with the axially set rotunda. But the origin of ambulatory can also be in crypts, and it is exactly this form that is in this case most interesting. Namely, in principle, ambulatory as a form could also have originated from crypt, which in the upper zone just repeats the form of the curvature. It is exactly in the area of nearby Italy, from which often solutions were obtained, that the development of the crypt indicates the level of the form with ambulatory. In a small number of churches, like for example in St. Stephen in Verona, the form of ambulatory in the upper zone is repeated. According to recent findings, the Zadar cathedral has a kind of layered path in two levels, which has not been fully realized but was obviously planned, in such a way that it is possible to enter the shrine from the nave of the church and descend from the apse by stairs to the level of the crypt, which itself has a mushroom shape which suggests circular movement. It seems to me that in such organization of the shrine in which passage between the two levels is made possible for the purpose of an easier access to the confessio, we can see the functional realization of the crypts inferiores et superiores. Getting back to the Rab ambulatory, it is necessary to determine its function. Namely, according to one of its functions, ambulatory is in fact an outer crypt (that is, it has the same function as a crypt), when it is vaulted and when it serves as a path around the elevated confessio. Furthermore, we should not forget, and this seems to be the key datum for the determining of the function of the Rab ambulatory, that in the 12th C., and sometimes even earlier, the relics were carried over from the area of the crypt into the upper zone of the church, as they entered the shrine which is marked by light from a dark space. So if the relics arrived in the church of St. John in the 12th C., then the ambulatory is surely built for them, and there is no need for a crypt any more, but an old idea, that was seen somewhere else, was realized in the path in the upper zone. A number of indications show that the Rab ambulatory was really functioning as an outer crypt which had to do with the relic cult and it did not serve as a pilgrims' path. First of all, the ambulatory is on a lower step than the church nave and the altar area, which breaks the continuity from the side naves into the path. Second of all, this break is visually stressed by the lack of correspondence of the movement axis, because the arcature of the church nave lies almost in the center of the entrance aperture of the ambulatory. It is, therefore, a relatively closed whole, the level of which also indicates its origin from the crypt. Furthermore, since the stylistic elements indicate 12th century, this period corresponds with the relic elevation, which also confirms the genesis of the form. And finally, near the shrine on the ground floor of the belltower memoria for the relic cult was realized, and it is not connected to the ambulatory, which is another proof that it does not belong to the processional type.

The memoria with the apse on the east and the niche on the west side is on the ground floor of the belltower which is situated right next to the shrine. From the 11th C. on such positioning of belltower in Mediterranean Europe is entirely common. Just like the ones that are doubled on both sides of the shrine, they have a number of functions. The location of the

belltower on the last girders of side naves, next to them or on the transept, determines the beginning of the choir stalls on the outside, which represents a typically Romanesque striving for the outer marking of the inner space. In Rab the area of the choir stalls is also marked by a step which leads right up to the level of the belltower. On the other hand, such positioning of belltowers, by marking the shrine also denoted the most holy spot in the church. Erected near or above the relics, not only did they guard them in a symbolical sense, but in most cases small memorias or two-storey chapels were actually built inside of them.

In Rab, given such organization of the tower area next to the shrine, the room with the apse on the ground floor can only be a private chapel (which is ruled out because the church belonged to the Benedictine nuns) or a place in which the relics were kept, in other words an oratory – reliquary or a safe.

The key to deciphering the function of small memorias, like the one next to the shrine of the abbatial church of St. Peter in Osor, can be supplied by the Rab example, because of its common location under the belltower and connection with the church ambulatory with which it shares the common function of an outer crypt. These oratories have to be vaulted and they have to include a place for the relic. This can be a sarcophagus, a tomb, or its abstract form, reliquary. That is why in Osor a niche with a semicircular arch for placing the reliquary was carved out in the eastern wall. It is exactly this niche that assures us of the correct determination of the function of the annex. Other examples in Europe that have been better documented

confirm the existence of reliquaries in such niches with a semi-circular arch on a flat eastern wall. The early Romanesque intervention in the early Christian church of St. John in Rab includes the establishment of the ambulatory and the belltower with the oratory – reliquary next to the shrine of the church. Morphological elements indicate that this intervention occurred in the 12th C.. This corresponds with scant historical data, according to which the women's Benedictine monastery is mentioned for the first time as late as at the end of the 12th C. The establishment of the Rab in connection with the relic cult at the time of their elevation from the crypt into the shrine in the 12th C. can explain its relative encasement and the time of building, as well as the small oratory – reliquary with which it constitutes a whole. A reliquary like the known Rab portable small altar (it would be too bold to say that it was exactly that one) which was also dated to late 12th C., was probably kept in the niche on the western side of the oratory as in a safe. According to present findings, the holy relics of St. Christopher the patron saint of Rab, had not been present on Rab before the seventies of the 12th C.. Of course, I do not mean to say that the Rab oratory was built to receive exactly these relics, moreover since they seem to have been in the cathedral from the beginning, but the period in which they were brought to town is again symptomatic. The shrine of the church of St. John poses many more questions, at least some of which will be solvable by the necessary archeological intervention into the increasingly scarce remains of the architectural fabric.